

mr. Dražen Barbarić

KRITIČKA DEKONSTRUKCIJA KOMUNISTIČKOG NARATIVA O STRADANJU ŠIROKOBRIJEŠKIH FRANJEVACA

Sažetak: U radu autor nastoji izvršiti empirijsku dekonstrukciju službenoga komunističkog diskursa kojim se prikrio partizanski zločin počinjen nad širokobriješkim franjevcima. Polazi od činjenice da su franjevci tokom svoga boravka na Širokom Brijegu postali svojevrsan civilizacijski katalizator cjelokupnoga kraja, ali i šire regije, čime je njihova izloženost komunističkom režimu bila itekako osjetna. Ključna konceptualna potka kojom se procesuiraju empirijski podatci jest teza o Katoličkoj crkvi kao jedinom preostalom ideološkom suparniku novouspostavljenoga komunističkog režima. Koristeći se zapisima svjedočanstava navedenoga zločina, autor pokušava dokazati racionalnu sustavnost koju je režim koristio i pri likvidacijama fratara i pri kreiranju 'istine' o njima.

Ključne riječi: širokobriješki franjevci, ideološki sukob, masovne likvidacije, komunistička propaganda, povijesne manipulacije

CRITICAL DECONSTRUCTION OF COMMUNIST NARRATIVE ON THE SUFFERINGS OF THE FRANCISCANS FROM SIROKI BRIJEG

Summary: The paper deals with the empirical deconstruction of the official communist discourse which was concealing the crime of partisans against the Franciscans from Siroki Brijeg. Its starting point was the fact that the Franciscans, during their stay in Siroki Brijeg, were a specific civilizational catalyst of the whole region and beyond, which increased their exposure to the communist regime. The key conceptual motif for the processing of the empirical data is the thesis about the Catholic church being the ultimate ideological rival of the newly established communist regime. Having used the records of the witnesses of the mentioned crime, the author has tried to prove a rational systematicity used by the regime in the execution of the Franciscans and creation of 'truth' about them.

Key words: the Franciscans from Siroki Brijeg, ideological conflict, mass executions, communist propaganda, historical manipulations.

1. Uvod

a samome početku rada kronološki će biti predstavljen razvoj Širokoga Brijega, dolazak franjevaca i proces izgradnje širokobriješkoga samostana i crkve. Time se pokušava naglasiti ključna uloga franjevaca u razvoju širokobriješkoga kraja u svim važnim aspektima ljudske egzistencije. U drugome dijelu navode se osnovni podatci o *mostarskoj operaciji* u okviru koje su partizani 7. veljače 1945. zauzeli Široki Brijeg, te partizanska svjedočanstva o položaju samostana u kontekstu vojnih operacija i njihovo viđenje uloge franjevaca u borbenim djelovanjima. Treći dio se odnosi na rekonstrukciju komunističkoga diskursa pomoću kojega je vođen ideološki rat protiv Katoličke crkve, ali i na konkretne fragmente toga diskursa koji se odnose na diskreditaciju širokobrijeških franjevaca i legitimaciju partizanskih postupaka na širokobriješkom području. Posljednji i ujedno najveći dio rada posvećen je dekonstrukciji prethodno navedenoga diskursa. Za taj pothvat korištena su svjedočanstva neposrednih sudionika, ali i dokumenti koji vjerno prikazuju normativni okvir kojim su se vodili hercegovački franjevci u turbulentnim vremenima Drugoga svjetskog rata.

2. Kratka povijest Širokog Brijega i franjevačkog samostanskog kompleksa

“Povijest jednoga grada počinje gotovo uvijek mnogo prije no što je to zabilježeno, jer grad ne nastaje slučajno i odjednom.”¹ Razvoj Širokoga Brijega upravo potvrđuje navedenu pretpostavku. Svrha ovoga kratkog kronološkog presjeka je naglašavanje da su identitet, razvoj i sveukupnost karakteristika koje ‘posjeduje’ suvremeni Široki Brijeg neraskidivo vezani uz dolazak franjevaca na širokobriješko područje, te njihov pastoralni, pedagoški i kulturni rad. Kronološkim se prikazivanjem najvažnijih događaja i datuma koji su determinirali potonju korelaciju želi uspostaviti *konceptualna samorazumljivost* o djelovanju širokobrijeških franjevaca kao nezamjenjivoga katalizatora društvenoga napretka, ne samo Širokoga Brijega, već i šire regije. Upravo istaknuta samorazumljivost je temeljni argumentativni preduvjet cjelokupnoga rada, drugim riječima, na njoj se bazira normativna i povijesna perspektiva koje će poslužiti kao kritička refleksija za ‘hiperartificijelnost’ konvencionalne selektivne memorije koja se ispoljavala i perpetuirala za vrijeme jugoslavenskoga državnog režima.

Iako je povijest Širokoga Brijega nerazdvojno vezana uz gradnju samostana 1846. godine, njegova nepisana povijest seže mnogo dalje u prošlost. Danas postoje

¹ Ivan DUGANŽIĆ, “O nastanku grada Širokoga Brijega”, u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005.* (zbornik radova), Široki Brijeg, 2006., str. 195.

vidljivi tragovi naselja koja su se nalazila na širokobriješkom području, a datiraju od vremena pretpovijesne civilizacije, pa sve do srednjovjekovne ere.² Uglavnom je riječ o gomilama kamenih ostataka koji se nalaze na manjim uzvišenjima iznad rijeke Lištice. U neposrednoj blizini današnjega samostana i crkve (selo Mokro) nalazi se starorimska utvrda koju u svojim spisima spominje bizantski car Konstantin Porfirogenet.³ Na tom su prostoru pronađeni ostatci ranokršćanske bazilike s krstionicom koja prema procjenama datira iz 5. ili 6. st.⁴ U srednjovjekovnome razdoblju spominje se grad nedefiniranoga imena (današnji prostor Borka), kojega lokalno stanovništvo naziva *Gradina*, a smatra se da je bio središte srednjovjekovne župe Večerić.⁵ Osim uglavnom amorfnih, kamenih gomila, o ljudskom prisustvu na širokobriješkom području u srednjovjekovnom razdoblju svjedoče brojna nalazišta na stećcima.⁶

Nakon dolaska osmanlijske vlasti za tadašnji puk nastanjen na širokobriješkom području započinju teška vremena. Nametnuta je zabrana gradnje većih objekata, privatne ili javne namjene, a s obzirom da su osvajanja ostavila trag i na demografsku sliku kraja (iseljavanja, islamizacija, itd.), Ivan Dugandžić zaključuje da “nema govora o postojanju gradskoga naselja”.⁷ U razdoblju turske vladavine spominju se dva naselja na širokobriješkom području: Lise i Pribinovići,⁸ te da se u sklopu potonjega nalazi uzvišenje *Široki brig* gdje će franjevci izgraditi crkvu i samostan.

Valja naglasiti da su turske vlasti srušile sve tada postojeće franjevačke samostane (tri ili više) na području Hercegovine, te da je zbog političkih neprilika izbjeglim hercegovačkim franjevcima iz Dalmacije onemogućeno pastoralno djelovanje, a kamoli povratak na hercegovačke prostore.⁹ ‘Teret’ pastoralne skrbi za hercegovački puk pao je na bosanske franjevce kod kojih se pojavila želja za izgradnjom samostana na hercegovačkom tlu. Međutim, prema opisu problema s kojima su se suočili inicijatori takve ideje,¹⁰ moguće je istaknuti tri ključne prepreke: materijalna oskudica, tj. siromaštvo samih franjevaca i hercegovačkog puka;

² Taksativan prikaz arheoloških ostataka naselja na području Širokoga Brijega donosi: I. DUGANĐIĆ, “O nastanku grada Širokoga Brijega”, str. 195.

³ *Isto*, str. 196.

⁴ Detaljnije o ranokršćanskoj bazilici u Mokrom vidi: Tihomir GLAVAŠ, “Sakralne građevine u širokobriješkom kraju od ranog kršćanstva do kraja srednjeg vijeka (IV.-XV. st.)”, u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu*, str. 29-42.

⁵ I. DUGANĐIĆ, “O nastanku grada Širokoga Brijega”, str. 197.

⁶ *Isto*, str. 195-198.

⁷ *Isto*, str. 198.

⁸ *Isto*, str. 198-199.

⁹ Robert JOLIĆ, “Gradnja prve crkve i samostana na Širokom Brijegu”, u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu*, str. 51.

¹⁰ *Isto*, str. 52-53.

političko-vjerska¹¹ nepodobnost, odnosno nenaklonost osmanlijskih vlasti ideji gradnje samostana i crkve; interna (crkvena) neodobravanja i sukobi.¹² Ustrajnost franjevaca i plemenitost ideje ipak su urodili plodom pa je tako vatikanska Propaganda 6. veljače 1844. odobrila gradnju jednog samostana na tlu Hercegovine, a dopuštenje je dao i general Franjevačkoga reda fra Venancije Metilda da Celano. Naposljetku je papa Pio IX. 1852. prihvatio prijedlog Propagande o osnutku Hercegovačke franjevačke kustodije (kasnije provincije).¹³ Nakon jednogodišnje potrage za prikladnim zemljištem za gradnju samostana i crkve, u dogovoru s Ali-pašom Rizvanbegovićem, franjevci su kupili zapušteno zemljište od Mehmed-age Kurta i time započeli pripremni proces za izgradnju.¹⁴ Veliki problem franjevcima je predstavljala zabrana gradnje novih vjerskih objekata. Naime, turske su vlasti dopuštale tek obnovu postojećih ili eventualno izgradnju novih na mjestu gdje su nekoć dokazano postojale. Međutim, do danas se održala stara legenda da su mudri franjevci zajedno s marljivim pukom iz obližnjega sela Ljubotića donijeli isklesane kamene blokove, pravilno ih rasporedili na mjesto gradnje buduće crkve, te prekrili zemljom te su tako prevarili sultanovo povjerenstvo za gradnju koje je ustanovilo da su se na tome mjestu nekada nalazili crkveni objekti.¹⁵ Nakon toga sultan Abdul Medžid 1845. izdaje *ferman* kojim odobrava gradnju crkve i samostana, ali u strogo propisanim gabaritima. Sljedeće godine hercegovački paša Ali-paša Rizvanbegović izdaje *bujruntiju*, a mostarski kadija *muraselu*, čime se ispunjavaju svi neophodni formalni uvjeti za početak gradnje crkve i samostana na Širokom brijegu. Dana 23. srpnja 1846. biskup fra Rafo Barišić postavlja kamen temeljac za izgradnju crkve i samostana koji se posvećuju uznesenju Blažene Djevice Marije na nebo.¹⁶ Godine 1860. završena je izgradnja istočnog krila (naknadno isplanirana gradnja) samostanskoga kompleksa, a 1871. zvonika uz crkvu čime je završen proces materijalizacije ideje dijela kreševskih franjevaca o samostalnom pastoralnom radu na području Hercegovine.¹⁷ O tegobnosti potonjega procesa te trudu i odricanju franjevaca i puka zorno svjedoči natpis koji je postavljen na ulazna vrata samostana:

¹¹ Iako se politička nepodobnost može krivo shvatiti iz današnje perspektive određenja političkog identiteta i političke sfere, tvrdim da u predmodernom razdoblju turske vladavine u kontekstu tzv. *miletskog sustava* vladavine, upravo vjerski identitet i vjersko djelovanje, odnosno autonomno reguliranje odnosa u pojedinim vjerskim zajednicama, predstavlja najviši doseg tadašnjega određenja političkog.

¹² O internim preprekama i sukobima unutar crkvene hijerarhije koji su predstavljali ozbiljnu prepreku ostvarenju ideje o izgradnji franjevačkog samostana u Hercegovini detaljnije u: R. JOLIĆ, "Gradnja prve crkve i samostana na Širokom Brijegu", str. 53-55.

¹³ *Isto*, str. 55.

¹⁴ Ante MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu: od 1844. do šk. god. 1917./18.*, Mostar, 2011., str. 40.

¹⁵ R. JOLIĆ, "Gradnja prve crkve i samostana na Širokom Brijegu", str. 57.

¹⁶ *Isto*, str. 61.

¹⁷ Prvotno izgrađena crkva na Širokom Brijegu ubrzo je postala neadekvatna, te je 20. lipnja 1905. postavljen kamen temeljac za izgradnju nove crkve. O razlozima i izgradnji današnje

Odcipljeni od Bosne, brez kruha i krova, bogati samo nadom u Boga, ovi samostan sa crkvom, iz temelja dne 23. srpnja 1846., pod okriljem uznešenja Gospina na nebo, franjevci hercegovački podigoše.¹⁸

Na ovome mjestu dolazimo do konkretne empirijske verifikacije onoga što je na početku poglavlja naznačeno u sintagmi konceptualne samorazumljivosti djelovanja franjevaca kao nezamjenjivog katalizatora progressa ne samo širokobriješkoga područja već i šire regije. Naime, fra Radoslav Glavaš naglašava komparaciju stanja prije i nakon dolaska franjevaca na Široki Brijeg:

Od nazad 50 god. potiče sve čim se imamo pohvaliti. Nove župe, škole, crkve, samostani i sve ine naše vjerske zgrade i zavodi, plod su 50. godišnjega rada hercegovačkih franjevaca, sa svojim vjernim i odanim stadom. Od 8 naših župa naraslo ih je do blizu 40. Gdje niesmo imali ni jedne crkve, imamo 22. Od nijednoga samostana imamo tri vebna i ukusna, od 25 svećenika, blizu do 70. Od 36.000 katolika, blizu do 100.000!¹⁹

Ne samo da su franjevci očuvali katoličku vjeru na ovim prostorima, već su postali mehanizam demografske stabilizacije područja u kojem su djelovali, dakle čuvari gologa opstanka hercegovačkoga puka.

U tom kontekstu, tek nakon gradnje samostana na Širokom Brijegu i mosta preko rijeke Ugrovače (1868.), započinje istinski razvoj Širokoga Brijega. Franjevci grade kompleks od osam trgovina koje iznajmljuju privatnicima, zatim grade mlinicu na rijeci Lištici s osam mlinova, od kojih će dva postati dio prve hidrocentrale, te je tako, zahvaljujući franjevcima, 1936. Široki Brijeg elektrificiran i omogućena je javna rasvjeta.²⁰ Fra Didak Buntić je svakako najzaslužniji za osnivanje *Hrvatske seljačke zadruge* (1910.) s 307 članova kojima je omogućena štednja i kreditiranje za vlastite poslove, dok je fra Dominik Mandić osnovao *Hrvatsku katoličku štedionicu* koja je djelovala i na Širokom Brijegu (1924.),²¹ što pokazuje da su franjevci aktivno sudjelovali u gospodarskom razvoju širokobriješkoga kraja.

Uza sve dosad navedene djelatnosti i postignuća kojima su franjevci prilično zaostao i nerazvijen kraj uzdigli na kvalitativno višu civilizacijsku razinu, ipak je jedno područje ljudske egzistencije i djelovanja ponajviše determiniralo cjelokupan razvoj ovoga kraja, a radi se, naravno, o školstvu. Već pri dolasku iz samostana u Kreševu franjevci sa sobom vode novake i đake koji su isprva smješteni u župnoj kući u Mostarskom Gracu, zatim na Čerigaju gdje započinje s radom *Franjevački*

širokobriješke bazilike vidi: Andrija NIKIĆ, *Širokobriješka bazilika : majka mučenika 1905.-1945.-2005.*, Mostar, 2005., str. 377-380.

¹⁸ R. JOLIĆ, "Gradnja prve crkve i samostana na Širokom Brijegu", str. 66.

¹⁹ R. JOLIĆ, "Gradnja prve crkve i samostana na Širokom Brijegu", 67., prema: Radoslav GLAVAŠ, *Spomenica pedesetgodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redodržave*, Mostar, 1897.

²⁰ I. DUGANŽIĆ, "O nastanku grada Širokoga Brijega", str. 209-210.

²¹ *Isto*, str. 213-214.

uzgojni zavod,²² da bi se 1849. uselili u novoizgrađene prostorije samostana.²³ Godine 1867. u neposrednoj blizini samostana franjevci osnivaju prvu pučku osnovnu školu na području Širokoga Brijega, koja ulazi u sustav državnih škola, a 1901. seli u središte tadašnjega grada pod nazivom *Narodna osnovna škola Široki Brijeg*.²⁴ Školske godine 1889./90. Franjevački uzgojni zavod započinje s gimnazijskim programom obrazovanja koji se referirao na tadašnje europske obrazovne standarde (prije svega na programe austrougarskih gimnazija).²⁵ Godine 1918. Franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu dobila je *pravo javnosti*, te se time izjednačila sa svim ostalim srednjim školama i gimnazijama u tadašnjoj državi.²⁶ Zbog nedostatnih kapaciteta, unatoč neprestanom ulaganju u povećanje prostora (južno krilo samostana, kupnja kuće za potrebe vanjskih đaka, itd.), odlučeno je da se ide u izgradnju nove monumentalne gimnazijske zgrade, te zgrade konvikta za vanjske đake; prva je dovršena školske godine 1931./32., a potomja 1930.²⁷ Dobro je istaknuti da vanjski učenici nisu bili isključivo iz hercegovačkog kraja. Veliki broj učenika dolazio je iz Bosne i Dalmacije što govori samo za sebe o važnosti i utjecajnosti gimnazije. S vremenom Franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu stječe zavidnu reputaciju o kojoj govori anegdota koju ponosno svjedoči fra Ljudevit Rupčić:

Kada sam na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu polagao ispit iz egzegeze Novoga zavjeta, koji je pisan na grčkom, bio je u svojstvu Velikoga kancelara nazočan i pok. Kardinal Stepinac, na kraju ispita postavi jedno jedino pitanje: "Gdje ste svršili gimnaziju?" "Na Širokom Brijegu," odgovorih, a on nadoda: "I vidi se!"²⁸

Učenici gimnazije su pored nastavnih fakultativno sudjelovali u izvannastavnim aktivnostima o čemu svjedoči *Društvo franjevačkih hercegovačkih gimnazijalaca 'Polet'* koje je osnovano školske godine 1909./10. U pravilniku ovoga društva ističe se njegova svrha:

Da se đaci međusobno potpomažu u naobrazbi.

Da svom silom nastoje oko naobrazbe naroda.

Svrha se postizava kod đaka:

Izdavanjem lista, čitanjem knjiga i vježbanjem u slobodnom govoru i pisanju.

Ferijalnim predavanjima kod naroda, osnivanjem analfabetskih tečajeva i širenjem katoličke štampe.²⁹

²² Franjevački uzgojni zavod kao preteča širokobriješke gimnazije imao je funkciju obrazovanja novaka, tj. pomlatka franjevačkoga reda.

²³ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija*, str. 34-49.

²⁴ I. DUGANŽIĆ, "O nastanku grada Širokoga Brijega", str. 216.

²⁵ Ante MARIĆ, "Velika franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu", u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu*, 520.

²⁶ *Isto*, str. 522.

²⁷ *Isto*, str. 523.

²⁸ Ljudevit RUPČIĆ, "Mrtvi, a živi!", u: *Mučenici Hercegovačke franjevačke provincije u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945: o pedesetoj obljetnici njihova mučeništva*, Mostar, 1995., str. 7.

²⁹ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija*, str. 288-289.

Iz dosad navedenoga posve je jasno da su franjevci iz jezgre prvotne ideje o skromnom pastoralnom opsluživanju hercegovačkoga kraja, vlastitu djelatnost mnogostruko proširili na kulturalni, obrazovni, ali i gospodarski aspekt razvoja širokobriješkoga područja. Vlastitim su radom, pogotovo kroz gimnazijski obrazovni proces, očuvali identitet širokobriješkoga puka i stvorili svojevrsni obrazovno-kulturni centar tadašnje Hercegovine. O potonjem procesu fra Ljudevit Rupčić piše:

U pustinji koju je stvorilo Osmanlijsko carstvo na bosansko-hercegovačkom duhovnom prostoru s Gimnazijom je nastala oaza duha. O mraku koji je nesvjesno i svjesno podržavan od strane svih stranih osvajača izbila je s njom svjetlost koja je razgonila mrak. Krš i prošlost gimnazija nije prihvatila kao okove nego kao poticaj. U krš je zasadila znanost, u ljude volju, snagu i odlučnost da i sebe i njih učini ljudskijim. Gimnazija je uz vjeru promicala ljubav prema istini, slobodi i domovini, što je stvorilo određenu posebnost hrvatskog naroda, i zahvaljujući upravo njoj uspio je ostati što jest, a ne ono što su drugi htjeli.³⁰

U nastavku će biti riječi o kontekstu u kojem je počinjen zločin nad širokobriješkim franjevcima.

3. Zauzimanje samostanskoga kompleksa na Širokom Brijegu u okviru mostarske operacije

Partizanske snage su 7. veljače 1945. zauzele širokobriješko područje, između ostaloga i prostor samostanskoga kompleksa, u okviru tzv. *mostarske operacije*. Sam pojam mostarska operacija obuhvaća borbena djelovanja jedinica NOVJ-a (Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije), koje su bile angažirane u borbama za 'oslobođenje' Širokoga Brijega,³¹ Nevesinja i Mostara, a zatim u progonima njemačkih, ustaških i domobranskih jedinica do Ivan-sedla. Operacija je vremenski ograničena na razdoblje od 30. siječnja do 4. ožujka 1945. kada je cijela Hercegovina bila pod kontrolom partizanske vojske. Operacija kao takva definitivno predstavlja završni udarac njemačko-ustaškim snagama na području Hercegovine. Međutim, njezina važnost sastoji se u činjenici da je prethodila završnim operacijama NOVJ-a zbog čega se smatra najznačajnijom akcijom (NOVJ-a) u toku zime 1945. Prostorni okvir ove operacije obuhvaća sektore "Čapljine, Čitluka, Ljubuškoga, Zijemlja, Nevesinja, Blagaja, Bune, Varde, Širokoga Brijega do južnih padina Čabulje, širega područja Mostara, doline Neretve od Mostara preko Konjica do

³⁰ Ljudevit RUPČIĆ, "Pogovor", u: Jozo TOMAŠEVIĆ KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, Zagreb, 1997., str. 327.

³¹ Ovdje se pojam 'oslobođenje' koristi iz perspektive NOVJ-a (partizana), iako je za širokobriješki puk, u ovom konkretnom slučaju taj pojam ne samo nekorektan već i uvredljiv. O navedenom više u: J. TOMAŠEVIĆ KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 202.

Ivan-Sedla”.³² Partizanske snage koje su sudjelovale u mostarskoj operaciji su “8. dalmatinski korpus sa 9., 19. i 29. divizijom, zatim 29. hercegovačka divizija, artiljerijska brigada, 1. tenkovska brigada i 3. brigada bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a, što je ukupno 18 brigada, odnosno 40 000 boraca i rukovoditelja”.³³ Partizanskim jedinicama suprotstavile su se sljedeće postrojbe: “njemačke – 369. pješadijska divizija sa 369. i 370. grenadirskim pukom, te jednim pukom 181. divizije, 369. i 649. artiljerijski puk, protutenkovska divizija, pionirski bataljun, izviđački bataljun, bataljun veze i opskrbe, dva tvrđavska bataljuna i ostale samostalne jedinice. 9. ustaško-domobranska divizija, ostaci muslimanske milicije i oružnika, talijanska fašistička legija *San Marco* – jačine jednog bataljuna, ostaci četničkih jedinica – oko 500 četnika, što je ukupno preko 20 000 vojnika.”³⁴ Iz dostupnih izvora i interpretacija može se zaključiti da je kontrola operativnoga područja mostarske operacije za obje strane predstavljala izniman geostrateški cilj, zbog čega je intenzitet borbi i stradanja bio na visokoj razini.³⁵

Za potrebe ovoga rada analiza će biti fokusirana na drugu fazu mostarske operacije (borbe za Široki Brijeg), točnije, na partizansko zauzimanje samostanskoga kompleksa i događaja koji su nedugo zatim uslijedili. Partizanske jedinice su 7. veljače zauzele cjelokupno širokobriješko područje, uključujući i samostanski kompleks. Upravo se potonji kroz svjedočanstva sudionika (partizana) navedenih borbi apostrofira kao jedno od najutvrđenijih borbenih položaja:

Ustaše su zajedno sa fratrima samostana pretvorili samostansku zgradu u snažnu utvrdu, u dvorištu zgrade bili su iskopani rovovi i postavljena višeredna minska polja, svi samostanski prozori bili su pretvoreni u puškarnice iz kojih je dva dana i noći neprestano rigala ubitačna vatra.³⁶

Drugim riječima, samostanski kompleks te njegove stanare, fratre, narativnom se konstrukcijom smješta unutar okvira legitimnih vojnih ciljeva čime bi se, ako ne uklonila, onda zasigurno umanjila neposredna odgovornost partizanskih snaga za počinjene zločine. U toj konstrukciji se ide toliko daleko da se naglašava čak i konfesionalna komponenta pojedinih pripadnika partizanskih jedinica i njihova nelagoda zbog napada na vjerske objekte, ne bi li se dodatno ojačala fantazmagorija franjevačkog sudjelovanja u samim borbama:

Napadajući neprijateljeve utvrđene položaje u rejonu samostanskoga kompleksa, naše jedinice, u kojima je bio veliki broj *vjernika*, nisu napadale na te objekte kao na vjerske ustanove, već kao na utvrđeno neprijateljsko utočište.³⁷

³² Osnovni podatci o mostarskoj operaciji, u: *Mostarska operacija*, Beograd, 1986., str. 20.

³³ *Isto*, str. 20-21.

³⁴ *Isto*, str. 21.

³⁵ O geostrateškom značaju mostarske operacije vidi: Uglješa DANILOVIĆ, “O značaju mostarske operacije”, u: *Mostarska operacija*; J. TOMAŠEVIĆ KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 163-165.

³⁶ Sibe KVESIĆ, “Borbe na Širokom Brijegu i Mostaru”, u: *Mostarska operacija*, str. 489.

³⁷ Milan RAKO, “Jedanaesta dalmatinska u mostarskoj operaciji”, u: *Mostarska operacija*, str. 254.

Pukovnik Milan Rako, kao neposredni partizanski sudionik, tvrdi da su nakon proboja i upada partizanskih jedinica u samostansku zgradu žestok otpor pružili, uz njemačke i ustaške vojnike, i naoružani fratri koji su upravo u tim okršajima stradali, a ne kako se tvrdi da su zvjerski mučeni i ubijeni. Prema njegovim tvrdnjama u tim je borbama poginulo 35 partizana, a ranjeno oko 70, poginulo je i 12 pripadnika samostana, svećenika i klerika.³⁸ Ne ostavljajući prostor za odgovornost i sumnju, Rako ističe:

Da li i koliko je bilo moguće da se izbjegnju žrtve stanovnika utvrđenog objekta – svećenika i klerika, ako se zna da je u tim momentima velikom broju boraca brigade (11. dalmatinske, op. a.) bilo poznato da se jedan broj franjevaca iz tog samostana isticao ustaškim zlodjelima, da su se samo u tim momentima obračunavali s jednom naoružanom grupom klerika.³⁹

Iz navedene konstatacije proizlazi da se ostali fratri, koji nisu stradali u borba-
ma, smatraju neizbježnim 'kolateralnim' žrtvama.

4. Sustavna konstrukcija komunističke 'službene istine'

Dosada su navedeni tek fragmenti sustavne diskreditacije širokobrijeških franjevaca s ciljem prikrivanja zločina koji se nedvojbeno dogodio. Gledano iz današnje perspektive proces diskreditacije ujedno je poslužio kao dihotomni mehanizam, s jedne strane, nužnosti zaborava, a s druge strane, izgradnje oficijelnoga narativa, koji kumulativno stavljaju 'ideološki veo' nad potrebu iskazivanja istine. Totalitarna logika jugoslavenskoga režima zahtijevala je ne samo političku kontrolu sveobuhvatne javne sfere, već i 'kontrolu duha' društva. Upravo je *Agitprop* (odjeljenje za agitaciju i propagandu u okviru CK KPJ) osnovan u srpnju 1945. radi prevencije ideoloških odstupanja od službene partijske dogmatike i odstranjivanja svih 'glasova' koji su propitivali potonju.⁴⁰ Posve je jasno da se eliminacijom svih relevantnih prijeratnih političkih stranaka i aktera upravo Katolička crkva zatekla na ideološkoj vjetrometini novouspostavljenoga režima. Bilandžić tvrdi:

Budući da je Crkva (Katolička, op. a.) ostala jedina institucija iz staroga građanskog društva, a u ispovijedanju vjere bila suverena u odnosu prema državi, ona je samim tima bila i jedino utočište mnogih onih koji su bili otuđeni od novog poretka.⁴¹

Prema svemu sudeći, partijski vrh se iznimno bojavao Katoličke crkve zbog njezina institucionalnog apolitičnog karaktera koji se nije mogao obuzdati ili pak

³⁸ *Isto*, str. 254.

³⁹ J. TOMAŠEVIĆ KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 173, prema: Milan RAKO i Slavko DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska udarna brigada*, Split, 1987., str. 287-289.

⁴⁰ Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999., str. 227.

⁴¹ *Isto*, str. 240.

zabraniti poput političkih stranaka. Drugim riječima, “KPJ je Crkvu doživljavala ne samo kao opasnog političkog protivnika već kao protivnika pred kojim je nemoćna”.⁴² Teret kolaboracionizma⁴³ koji se nerijetko predbacivao Katoličkoj crkvi, pa i širokobriješkim franjevcima⁴⁴, služio je tek kao puko sredstvo ideološkoga sukoba Davida i Golijata.⁴⁵ Ističući kolaboracionizam Katoličke crkve Josip Broz Tito priznaje:

One (katoličke svećenike, op. a.) koji su kriminalno zgriješili postrijeljali smo, a one koji nisu aktivno sudjelovali u pokoljima, već su ih ideološki pripremali, nismo strijeljali, jer ih je bilo mnogo. Kada bismo ih sve pozvali na odgovornost, onda bi ih trebalo polovinu hapsiti.⁴⁶

Kada su u pitanju likvidirani širokobriješki franjevci, službena aparatura zadužena za diskurzivnu ‘čistoću’ bila je posebno brutalna. Lučić ističe članak iz časopisa *Borba* pod nazivom ‘Ustaški zlikovci u fratarskim mantijama’ koji franjevce naziva ‘koljačima’ u mantijama, te opravdava njihovo smaknuće.⁴⁷ Drugi primjer, koji se doduše ne odnosi direktno na širokobriješke franjevce, je karikatura franjevacca s puškomitraljezima, objavljena neposredno pred izbore 1945., ispod koje stoji natpis: “Udri, oče Serafine, kasnije ćemo izdati pastirsko pismo da se opravdamo pred narodom.”⁴⁸

Viktor Novak⁴⁹, jedan od sudionika diskurzivnoga ‘rata’ protiv Katoličke crkve, navodi da je u širokobriješkom samostanu pronađena korespondencija s poglavnikom Pavelićem, te da su se sestre pokušali povući s njemačkim jedinicama, ali su uslijed razvoja situacije morali prihvatiti borbu i na taj način stradali.⁵⁰ Novak navodi da su franjevci bili ‘najgorčeniiji’ branitelji Širokoga Brijega te da je na položajima kod Knez-Polja (Knešpolja, D. B.) pronađeno šestero poginulih fratara, čime implicira njihovo sudjelovanje u borbenim djelovanjima.⁵¹

⁴² Dušan BILANDŽIĆ, “Komunistička partija vladala konspirativno”, *Vjesnik*, 18. prosinca 2000.

⁴³ Ivica LUČIĆ, “Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945. – 1990.”, *National security and the future*, Zagreb, 3 (9) 2008., str. 42 i 48.

⁴⁴ Tomislav JONJIĆ, “Pokolj širokobrijeških franjevaca” u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti”, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, knjiga II. (ur. Ivica Lučić), Zagreb, 2011., str. 484 i 487.

⁴⁵ O neizbježnosti navedenoga sukoba vidi: T. JONJIĆ, “Pokolj širokobrijeških franjevaca”, str. 467.

⁴⁶ I. LUČIĆ, “Komunistički progoni”, prema: Josip BROZ TITO, *O bezbjednosti i društvenoj samozaštiti*, Beograd 1982., str. 48.

⁴⁷ I. LUČIĆ, “Komunistički progoni”, str. 43.

⁴⁸ J. TOMAŠEVIĆ KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 212.

⁴⁹ Detaljan prikaz neplauzibilnosti teza Viktora Novaka vidi: Tugomir SOLDI, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata”, *Hercegovina franciscana*, Mostar, 7 (7) 2011.

⁵⁰ T. JONJIĆ, “Pokolj širokobrijeških franjevaca”, prema: Viktor NOVAK, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, (pretisak), Beograd, 1986., str. 485.

⁵¹ T. SOLDI, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata”, prema: V. NOVAK, *Magnum crimen*, str. 412.

Važan ideološki čin komunistički ideolozi pokušavaju diferenciranjem širokobriješkoga puka od fratara kao dijela 'ustaškoga' indoktrinacijskog sustava. Važnu ulogu u stvaranju percepcije fratara kao izdajnika naroda odigrali su novinari *Slobodne Dalmacije* koji su svakodnevnim izvještajima pokušali kreirati javno mnijenje na 'oslobođenim' prostorima. Dok se u njihovim izvještajima širokobriješki puk opisuje kao napaćen, izigran i obmanut, franjevci se uvijek spominju u kontekstu ustaške propagande i sudjelovanja u borbama. Tako, primjerice, novinar Ratko Brzić počinje članak riječima: "Široki Brijeg je pao, onuda gdje su nekada fratri lagali i varali, sada su prošli naši tenkovi,"⁵² dok obilazeći razrušeni samostan primjećuje: "Na prozorima su još visila polupana stakla, ona ista stakla iza kojih su dan prije fratri izdajnički pucali na svoj narod."⁵³

U Mostaru je 13. veljače 1985. održan okrugli stol povodom obilježavanja 40. godišnjice mostarske operacije. Na njemu su sudjelovali zapovjednici i politički komesari jedinica koji su sudjelovali u operaciji. Njihova su sjećanja i interpretacije događaja, s određenim vremenskim otklonom, sažeta u jedinstvenu knjigu.⁵⁴ Pored obilježavanja godišnjice vojne operacije, nemoguće je ne iščitati implicitnu (ponegdje i eksplicitnu) kritiku tadašnjih političkih procesa (dezintegracija Jugoslavije, porast nacionalizma i sl.), stoga je navedeni skup jedan od posljednjih pokušaja očuvanja narativno-ideološkoga okvira jugoslavenskog režima. Rečenica kojom pukovnik Nikola Anić završava poduži govor na skupu vjerno ocrtava navedeni okvir, ali i, nažalost, buduće nemile događaje koji će trajno obilježiti ove prostore:

Krv Dalmatinaca prolivena na ulicama glavnog grada Hercegovine još više će cementirati bratstvo i jedinstvo naših naroda, čestitamo junačkim borcima, podoficirima, oficirima i političkim rukovodiocima na ovako velikom uspjehu sa čvrstim uvjerenjem da ćete u narednim bitkama za potpuno oslobođenje naše domovine zadati neprijatelju još teže udarce.⁵⁵

Osvrćući se na eskalaciju nacionalizma za vrijeme *hrvatskoga proljeća*, istaknuto je da su franjevci, odnosno Katolička crkva, iskoristili pozitivno ozračje kako bi pokušali revidirati povijesna sjećanja u vlastitu korist.⁵⁶ Na okruglom stolu je jednoznačno naglašeno da su fratri pružali otpor i borili se rame uz rame s okupatorima, te se svaka revizionistička koncepcija strogo odbacuje kao povijesna krivotvorina, dok se za eventualne propuste (zločine) prilikom osvajanja Širokog Brijega krive ratne okolnosti ili pojedinci koji su samoinicijativno počinili određene pro-

⁵² Ante KRAGIĆ, "Mostarska operacija na stranicama ratne 'Slobodne Dalmacije'", u: *Mostarska operacija*, str. 67.

⁵³ *Isto*, str. 70.

⁵⁴ *Mostarska operacija*, 1986.

⁵⁵ Nikola ANIĆ, "Tito u mostarskoj operaciji", u: *Mostarska operacija*, str. 461-462.

⁵⁶ To se prije svega odnosi na knjižicu *Široki Brijeg*, objavljenu 1971., čije je raspačavanje zabranjeno odlukom Vrhovnog suda Jugoslavije.

puste. Tako se na skupu nerijetko fratre sarkastično opisivalo kao “pobožnu braću’ koja su se umjesto križem kitila strojnicom, a bijeli pojas svoga reda od jeftinog pamučnjaka zamijenili su kožnatim opasačima na kojima su se, osim pištolja i bombi, isticale koljačke kame”.⁵⁷

Kao primjer svećeničke špijunaže (kolaboracije) navodi se događaj pred sam napad na Široki Brijeg kada je u obližnjem selu Britvici uhvaćena grupa svećenika i seoska učiteljica koji su preko radio-stanice obavještavali ustašku komandu u Širokom Brijegu o pokretima i borbama partizanskih jedinica.⁵⁸ Međutim, najviše optužbi na račun franjevaca je dolazilo zbog njihove tobožnje ‘uloge’ u ustaškoj propagandi kojom se hercegovački narod indoktrinirao. To je svakako jedan od ključnih argumenata kojim se tadašnja ideološka aparatura služila u diskreditaciji, ne samo širokobrijeških franjevaca, već i cjelokupne Katoličke crkve.⁵⁹

5. Činjenična dekonstrukcija komunističkog diskursa

Prije iznošenja konkretne empirijske građe koja negira opisani komunistički diskurs potrebno je izvršiti dva metodološka zahvata. Prvi zahvat podrazumijeva kreiranje konceptualnoga okvira koji na prikladan način objašnjava stvarne uzroke likvidacije širokobrijeških franjevaca, ali u okviru šire perspektive ideološkoga sukobljavanja KPJ i Katoličke crkve. Prilikom navođenja uzroka zbog kojih su franjevci likvidirani često se postiže logička nekoherentnost, čime se gubi teorijska relevantnost. Jedan od najčešće navođenih uzroka je argument *in odium fidei*⁶⁰, dakle, franjevci se promatraju kao žrtve ideološke matrice koju je postavio sam Karl Marx – vjere kao opijuma za narod.⁶¹ U prilog ovoj tezi idu izjave i ponašanja radikalnih članova (dijelova) KPJ koji su se u maniri ortodoksnih tekstualista držali pisane riječi svojih ideoloških ‘otaca’, tako primjerice, Vladimir Bakarić poziva na otvorenu borbu protiv religije jer je smatra osnovom cjelokupne materijalističke filozofije marksizma.⁶² Drugi često navođeni uzrok je teza o franjevcima kao nositeljima i čuvarima hrvatskoga nacionalnog i kulturnog identiteta, koji je zbog internacionalnoga karaktera marksističke ideologije nužno morao biti suspregnut

⁵⁷ Vladimir MARKOVIĆ, “S Hercegovcima na Mostar”, u: *Mostarska operacija*, str. 246.

⁵⁸ Radule BUTUROVIĆ, “Borbe za oslobođenje Mostara”, u: *Mostarska operacija*, str. 282.

⁵⁹ Treba napomenuti da su odnosi između jugoslavenskog režima i Katoličke crkve dodatno narušeni nakon 1981., tj. nakon vijesti o Gospinim ukazanjima u selu Međugorju (I. LUČIĆ, “Komunistički progoni”, str. 65-66).

⁶⁰ Gabrijel H. JURJIĆ, “Širokobriješki mučenici”, u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu*, str. 236; A. NIKIĆ, “Širokobriješka bazilika”, str. 214 i 395; Ubijeni su ‘in odium fidei’ – iz mržnje prema vjeri: razgovor s fra Ivanom dr. Sesarom, provincijalom Hercegovačke franjevačke provincije”, *Stopama pobijenih*, Humac, 1 (2) 2009., str. 45.

⁶¹ T. JONJIĆ, “Pokolj širokobrijeških franjevaca”, str. 462; I. LUČIĆ, “Komunistički progoni”, str. 41.

⁶² T. JONJIĆ, “Pokolj širokobrijeških franjevaca”, str. 465.

i marginaliziran.⁶³ Ona je sažeta u riječima Ante Bakovića: “Udariti po pastiru i stado će se raspršiti.”⁶⁴

Navedenu tezu potkrjepljuje svjedočanstvo šibenskoga partizana (inicijali J. V.) sudionika zauzimanja Širokoga Brijega koji svjedoči o uzrocima likvidacije fratara: “Trebalo je razbiti mišljenje svijeta da su fratri kulturni nosioci i stvaraoci kulturnog i nacionalnog jedinstva s narodom kroz stoljeća. To se moglo postići jedino ako se fratre rastavi od naroda, ako ih se pobije.”⁶⁵

Upravo prvi dio ovoga rada, u kojemu je prikazana neraskidiva povezanost širokobriješkoga puka i franjevaca, te njihova kulturno-obrazovnog utjecaja na cjelokupnom hercegovačkom prostoru, potencira tezu da su franjevci, kao nezamjenjivi čuvari identiteta i katalizatori socioekonomskoga progressa navedenoga kraja, postali nepremostiva prepreka procesu uspostave novoga režima.⁶⁶ Ovaj rad pokušava sintetizirati navedene uzroke u integralan stav prema kojem je, kao što je već navedeno, Katolička crkva preostala kao jedini relevantni ideološki protivnik KPJ, čime su svećenici postali ‘legitimna’ ideološka meta represivnog i propagandnog aparata jugoslavenskoga režima. Niti mržnja prema vjeri, niti poništavanje nacionalnih identiteta bez potonjega okvira, ne objašnjavaju adekvatno postupke sistematske likvidacije i represije prema svećenicima Katoličke crkve. Za konkretizaciju navedenoga koncepta vrijedi navesti zaključak Joze Tomaševića Koške: “Bila je to borba mržnje protiv morala u ljudima, a ne protiv fratara. Zavist protiv znanja i duševnih bogatstava. *Strateškog cilja* (istaknuo D. B.) tu ne bijaše, tu je bilo pucanje u duh i savjest!”⁶⁷ Tomašević potpuno promašuje u vlastitoj manihejskoj argumentaciji; upravo se radi o strateškom cilju obračunavanja s etiketiranim ideološkim neprijateljem, pa makar sredstva toga cilja bila masovna brutalna likvidacija koja na prvi pogled odaje iracionalnost vlastitoga smisla. Upravo proračunata racionalnost smješta stradanja franjevaca u okvir onoga što Hannah Arendt naziva *banalnošću zla*, tj. u sustavno obračunavanje s ‘protivnikom’ kojemu je teret neprijatelja nametnut i ujedno pogibeljan.

Drugi metodološki zahvat je pojašnjenje etabliranoga pojma *širokobrijeških mučenika*. Potonji obuhvaća franjevce članove širokobriješke samostanske zajed-

⁶³ T. JONJIĆ, “Pokolj širokobrijeških franjevaca”, str. 469 i 475.; I. LUČIĆ, “Komunistički progoni”, str. 46 i 50.

⁶⁴ Anto BAKOVIĆ, *Stradanja Crkve u Hrvata u Drugom svjetskom ratu – svećenici žrtve rata i poraća*, Zagreb, 1994., str. 8.

⁶⁵ Andrija NIKIĆ, “Svjedočenje biskupa Josipa Arnerića: hercegovački franjevci na Širokom Brijegu bili su nevinii”, *Stopama pobijenih*, Humac, 2 (7) 2011., str. 41.

⁶⁶ O izgubljenosti i moralnoj deprimiranosti širokobriješkoga puka nakon likvidacije fratara vidi: Ante MARIĆ, “Nezaboravu svojih svetinja”, u: *Imenik boli i ponosa: žrtve Drugog svjetskog rata župe Široki Brijeg i Domovinskog rata općine Široki Brijeg*, Široki Brijeg, 1999.; J. TOMAŠEVIĆ KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 209-210, 7-9. Opis poslijeratnoga socijalnog stanja donosi: Janko BUBALO, *Apokaliptični dani: u sjeni zablude*, Široki Brijeg, 2002., str. 193-194.

⁶⁷ J. TOMAŠEVIĆ KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 182.

nice koji su likvidirani neposredno nakon zauzeća Širokoga Brijega, zatim franjevce pogubljene na širem širokobriješkom području, te one franjevce koji su podrijetlom iz širokobriješke župe, a stradali su izvan župe rođenja.⁶⁸ Postoji dakle pet skupina franjevaca mučenika s obzirom na mjesto njihova stradavanja: mučenici u Mostarskom Gracu, Izbičnu, Kočerinu, Zagvozdu i samostanu na Širokom Brijegu.⁶⁹ U ovom dijelu rada će biti predstavljene činjenice temeljene na svjedočanstvima o stradavanju fratara na širem prostoru Širokoga Brijega, dok o fratrima rodnom iz širokobriješke župe stradalima na drugim mjestima neće biti riječi, a najviše prostora bit će posvećeno najkontroverznijem događaju – likvidaciji franjevaca stanovnika samostana.

Prva skupina fratara stradala je 6. veljače 1945. u Mostarskom Gracu, gdje su partizanske jedinice uhitile, mučile i naposljetku likvidirale šestoricu fratara; najstariji fratar imao je 55 godina, a dvojica najmlađih nepunih 20 godina.⁷⁰ Još jedna tragedija dogodila se franjevcima širokobriješke župe 11. veljače u selu Izbičnu. Trojicu fratara partizani su nasilno uhitili za vrijeme dok su služili svetu misu, odveli su ih u Knešpolje gdje su za njih nosili streljivo prema Mostaru. Trag im se gubi u Grabovoj Dragi kada su izdvojeni iz kolone, a njihovi posmrtni ostaci nikada nisu pronađeni.⁷¹ U noći između 20. i 21. svibnja 1945. godine partizani su provaleli u župnu kuću na Kočerinu i ustrijelili župnika fra Valentina Zovku. U kući su se još nalazili fra Andrija Topić (fra Valentinov nećak) i njegova majka Šima (fra Valentinova sestra), koja je svojim tijelom pokušala zaštititi sina, međutim, dvojica partizana su je odgurnuli i hladnokrvno ustrijelili fra Andriju.⁷² Treba istaći da su ovaj zločin partizani pokušali pripisati *škriparima* (križarima). Čak je partizanski časnik počeo držati govor na sahrani ovih fratara, ali ga je narod prekinuo povici- ma – “Vi ste ih ubili.”⁷³ Postoje pogrešne i nepotpune interpretacije ovoga događaja, ali se od njih zbog utvrđivanja istine treba ograditi. Primjerice, Ivan Alilović tvrdi da su “partizani u župnom stanu ubili fra Valentina Zovku i njegova sestrića fra Andriju Topića, *zaklali* (istaknuo D. B.) su ih na očigled fra Valentinove sestre i fra Andrijine majke.”⁷⁴

⁶⁸ Gabrijel H. JURIŠIĆ, “Širokobriješki mučenici,” str. 225-226.

⁶⁹ *Isto*, str. 226-250.

⁷⁰ Gabrijel H. JURIŠIĆ, “Širokobriješki mučenici,” str. 226; A. NIKIĆ, *Širokobriješka bazilika*, str. 335-336; Andrija NIKIĆ, “Pad Širokog Brijega: svjedočenje fra Zlatka Sivrića,” *Stopama pobijenih*, Humac, 2 (7) 2011., str. 46-47.

⁷¹ Gabrijel H. JURIŠIĆ, “Širokobriješki mučenici,” str. 244-245; A. NIKIĆ, *Širokobriješka bazilika*, str. 336-337.

⁷² Robert JOLIĆ, “Okrutno umoren kočerinski župnik fra Valentin Zovko (1889.-1945.),” *Stopama pobijenih*, Humac, 2 (7) 2011.; Gabrijel H. JURIŠIĆ, “Širokobriješki mučenici,” str. 245-247, 54-56; A. NIKIĆ, *Širokobriješka bazilika*, str. 337-338.

⁷³ R. JOLIĆ, “Okrutno umoren kočerinski župnik fra Valentin Zovko (1889.-1945.),” str. 56.

⁷⁴ Ivan ALILOVIĆ, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka, studenata i intelektualaca iz Hercegovine*, Zagreb, 1998., str. 150.

Najviše prašine i ogorčenja kod puka izazvale su likvidacije franjevacu stanovnika širokobriješkoga samostana, s napomenom da pod ovim događajima podrazumijevamo ubojstva fratara u protuavionskom skloništu i stradavanje dijela fratara koji su odvedeni prema Splitu, a naknadno se utvrdilo da su likvidirani u Zagvozdu. Kao i kod stradanja fratara na Kočerinu i ovdje postoje razna pretjerivanja i netočne interpretacije događaja, međutim, takav pristup povijesti mnogo više šteti nevinim žrtvama partizanskih zločina nego njima samima. Poznati hrvatski emigrant Ivo Rojnica piše: "Tragedija Širokog Brijega je poznata, samostan je bio spaljen, a živi (istaknuo D. B.) fratri i profesori bačeni u vatru."⁷⁵ Andrija Radoslav Glavaš u članku iz 1945. navodi: "Franjevački nastavnici i dušobrižnici zatvoreni su u jedan bunker, poliveni benzinom i zapaljeni. Drugi su ubijeni u samoj crkvi, a neki po raznim župama na zvjerski način mučeni i zapaljeni,"⁷⁶ te na drugom mjestu ističe: "Uljudbena misija franjevacu na Širokom Brijegu obustavljena je tako da su nastavnike jednostavno strijeljali pred oltarom."⁷⁷

U vrijeme kada su partizani zauzeli samostansko područje i očistili ga od njemačko-ustaških snaga, franjevci su bili podijeljeni u tri skupine: jedna se skupina sakrila u hidrocentrali na rijeci Lištici, druga u gimnazijski podrum, a treća je ostala u samostanu.⁷⁸ Važno je naglasiti da niti jedan fratar ili đak nije sudjelovao u borbenim djelovanjima i da se njemačko-ustaški vojnici nisu sklanjali u samostanske ili gimnazijske prostorije već su bježali prema gradu. U partizanskoj propagandi se samostanski kompleks predstavljalo kao legitiman vojni cilj i najutvrđeniji njemačko-ustaški položaj, što demantira fra Marko Dragičević (tadašnji učenik): "U samostanu nije bilo ni hrvatske ni njemačke vojske, u gimnaziji i konviktu, što je u tim okolnostima normalno, stanovala je vojska, kao i partizani kasnije."⁷⁹ Nakon zauzimanja samostanskoga kompleksa partizani su zatvorili sve fratre u samostansku zbornicu, zatim pljačkali i uništavali samostanske prostorije. Svjedoci potvrđuju *kulturocid*: "U crkvi krv na svakom mjestu, nema zdrava prozora, puni sanduci istrغانih komada misnog odijela – paramenata, jedan sanduk čaša i stakala od kaleža, na samostanu krov prokišnjava."⁸⁰

Đaci svjedoče da se iz samostana sve vrijedno odvozilo. Vidjeli su i uvođenje konja u crkvu.⁸¹ Ponižavanje fratara najvjernije oslikava primjer kada je jedan par-

⁷⁵ Ivo ROJNICA, *Susreti i doživljaji: 1938.-1945.*, München, 1969., str. 217.

⁷⁶ Andrija Radoslav GLAVAŠ, "Krvavi ples komunista na Širokom Brijegu", (pretisak), *Stopama pobijenih*, Humac, 1 (2) 2009., str. 41.

⁷⁷ *Isto*, str. 41.

⁷⁸ Gabrijel H. JURŠIĆ, "Širokobriješki mučenici", str. 236.

⁷⁹ A. NIKIĆ, *Širokobriješka bazilika*, str. 326.

⁸⁰ Gojko ZOVKO, *Druga strana medalje*, Zagreb, 2008., str. 148. Kulturocid je nastavljen 1947. kada su franjevci prisilno napustili širokobriješki samostan, dok je sva preostala arhivska građa samostana zapaljena ispred crkve, detaljnije u: Jerko KARAČIĆ, *Uspomene iz doba mučeništva, Široki Brijeg – Zagreb*, 2012., str. 52-54; A. NIKIĆ, *Širokobriješka bazilika*, str. 343; J. TOMAŠEVIĆ KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 206.

⁸¹ J. TOMAŠEVIĆ KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 207.

tizan zavezao svinju fratarskim pojasom i tako je vodio samostanskim dvorištem.⁸² Čin likvidacije dogodio se predvečer; nije bilo ni optužbi ni suđenja, a jedini kriterij za pogubljenje bio je *franjevački habit*,⁸³ što predstavlja značajan dokaz da se radi o planiranom i sustavnom zločinu. Sustavnost zločina potvrđuje i mehanizam likvidacija. Naime, fratre su jednog po jednog dovodili pred protuavionsko sklonište⁸⁴ u neposrednoj blizini samostana te ih likvidirali metkom u potiljak, nakon čega su tijela ubačena u sklonište i zapaljena.⁸⁵ Nevjerojatan je primjer najstarijega osamdesetogodišnjeg fra Marka Barbarića koji je bio nepokretan i u polusvijesti. Gabrijel Hrvatinić Jurišić navodi dvije verzije njegova smaknuća. Prema prvoj "partizani su (ga, op. a.) prenijeli do skloništa, stavili ga uza zid i čak mu glavu naslonili na jastuk,"⁸⁶ a prema drugoj "vukli su ga po samostanskom hodniku koji je bio od jelovih dasaka."⁸⁷ Kao dokaz Jurišić navodi svjedočanstvo Dragice Čuljak koja je pronašla pramenove kose između dasaka samostanskoga poda.⁸⁸ Među stradalima još su tri fratra bila teško bolesna: fra Žarko Leventić je obolio od tifusa pomažući zaraženim župljanima, fra Krsto Kraljević je, ionako krhko zdravlje, bio psihički bolesnik, dok je fra Stanko Kraljević bio poluslijep.⁸⁹ Posljednju skupinu mučenika čini osam fratara koji su bili u hidrocentrali na dan stradavanja svoje braće. Prema svjedočenju đaka iz hidrocentrale toga dana nakon dolaska partizana neki od njih (partizani) su nagovarali fratre na bijeg,⁹⁰ dok je jedan partizan vodeći fratre i đake od mlinice prema samostanu rekao: "Jadna vam majka! Što vas ne sretoh dolje u šumi, pa da vam kažem da bježite gdje znate"⁹¹, što upućuje na apriornu smišljenost zločina.

Osmog veljače su se fratri zaputili prema samostanu ne znajući što se dan prije dogodilo njihovoj braći i ne sluteći što će se njima ubrzo dogoditi. Odmah nakon dolaska u samostan partizani su ih uhitili i odveli u pravcu Splita.⁹² Za mjesto njihova ubojstva se pretpostavljalo i dugo nagađalo. Da se radi o prostoru Zagvozda, potvrđeno je u travnju 2005. kada je pronađeno 18 kostura žrtava partizanskih zločina, a prema iskazima lokalnoga stanovništva među tim žrtvama bili su širokobriješki franjevci, te je u prosincu iste godine DNK metodom identificiran kostur

⁸² *Isto*, str. 198.

⁸³ Gabrijel H. JURIŠIĆ, "Širokobriješki mučenici," str. 236.

⁸⁴ Zanimljiva je anegdota vezana uz sklonište koju je prepričao fra Marko Dragičević. Naime, kada su ga Nijemci 1943. gradili, jedan je mudri fratar primijetio: "To mi sebi kopamo grob" (navedeno prema: NIKIĆ, *Širokobriješka bazilika*, str. 331).

⁸⁵ Gabrijel H. JURIŠIĆ, "Širokobriješki mučenici," str. 236.

⁸⁶ *Isto*, str. 236.

⁸⁷ *Isto*, str. 236.

⁸⁸ *Isto*, str. 237.

⁸⁹ J. TOMAŠEVIĆ KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 201.

⁹⁰ *Isto*, str. 198.

⁹¹ *Isto*, str. 197.

⁹² Gabrijel H. JURIŠIĆ, "Širokobriješki mučenici," str. 239.

fra Melhiora Prlića, jednog od osmorice odvedenih fratara.⁹³ Forenzičari su utvrdili da su im ruke bile svezane žicom, lubanje su im razbijene tupim predmetom, a u svakoj lubanji je pronađeno zrno iz vatrenoga oružja.⁹⁴ Zanimljiv je i ujedno tragičan slučaj fra Mariofila Sivrića koji je također bio u skupini koja se sakrila u mlinicu i sutradan došla u samostan. Njega su partizani također uhitili, iako ga nisu poslali prema Splitu, od tada mu se gubi svaki trag. Iako je vrlo vjerojatno da ga je dostigla sudbina njegove subraće, o njegovom posljednjem počivalištu zasada nema informacija.⁹⁵

Ovime je kompletiran popis franjevaca stradalih na širokobriješkom području od ukupno 32 stradalnika. Ako se njima pridodaju fratri rodом iz Širokoga Brijega, njih 7, kao i svi preostali franjevci članovi Hercegovačke franjevačke provincije stradali u Drugom svjetskom ratu, doseže se broj od ukupno 66 stradalih hercegovačkih franjevaca.⁹⁶ Treba istaknuti da je među 66 stradalnika bilo dvadeset profesora, od toga devetorica s doktoratima struka.⁹⁷ Godine 2006. pokrenut je postupak mučeništva "Fra Leo Petrović i 65 subraće".⁹⁸

Jedan od najčešćih razloga kojim su partizani opravdavali svoje zločine prema fratrima je njihova tobožnja uloga u ustaškoj propagandi. Iako je posve izgledno da su širokobriješki franjevci dijelili početno oduševljenje proglašenjem NDH kao i većina puka i crkvena hijerarhija,⁹⁹ ne postoji niti jedan dokaz koji ih direktno povezuje s ustaškim režimom, zločinima istoga ili represivnom propagandom koju je ustaški režim provodio. Naprotiv, fra Tugomir Soldo navodi da su širokobriješki franjevci bili protiv držanja mladeži koji su otvoreno hvalili ustaški režim, stoga su nerijetko bili izloženi kritikama od strane dužnosnika potonjega. Kao primjer kritičkoga stava franjevaca ističe propovijedi fra Arkandela Nuića i fra Svetozara Petrica u kojima upozoravaju roditelje da "ne daju sinovima ići u ustaše da ne bi podivljali".¹⁰⁰

Također, fratri su mnogim Srbima pomogli zauzevši se za njihovu slobodu, a mnogima su pomogli pobjeći u Srbiju, čime su se direktno suprotstavili službenoj politici ustaškoga režima. Jednom je prilikom fra Krešimir Pandžić, čuvši da se Srbi civili odvođe u nepoznato, oštro protestirao kod ustaškog doglavnika Lakse te je tom prilikom rekao: "Odvođe se nevini ljudi i ubijaju bez ikakva procesa, mi

⁹³ *Isto*, str. 243.

⁹⁴ *Isto*, str. 243.

⁹⁵ Potencijalne razloge njegova zadržavanja te mjesta stradavanja vidi u: Robert JOLIĆ, "Fra Mariofil Sivrić (1913.-1945.): samostanski vikar i odgojitelj kojeg su odgajnici voljeli", *Stopama pobijenih*, Humac, 1 (6) 2011., str. 50-51.

⁹⁶ *Mučenici Hercegovačke franjevačke provincije*, 1995.

⁹⁷ *Isto*, str. 9.

⁹⁸ "Pokrenut postupak mučeništva ubijene subraće Hercegovačke franjevačke provincije", *Stopama pobijenih*, Humac, 1 (1) 2008., str. 15.

⁹⁹ T. JONJIĆ, "Pokolj širokobrijeških franjevaca", str. 471-472.

¹⁰⁰ T. SOLDI, "Držanje katoličkog svećenstva", str. 416.

ispred hercegovačkih katolika prosvjedujuemo protiv ovakvoga postupka, ako će se Hrvatska država temeljiti na krvi nevinih ljudi, onda neka ide u propast.”¹⁰¹

Navedena anegdota vjerno ilustrira humanističku poziciju koju su franjevci zastupali i zbog koje su smatrali da nije potrebno bježati pred partizanima jer su im ‘ruke i obrazi bili čisti’. Upravo je fra Krešimir Pandžić kao vrhunski intelektualac bio pristaša anglo-američke demokracije, vjerovao je u zapadne sile, a budući da se politikom nije bavio smatrao je, kao i mnogi širokobriješki fratri, da se nema čega bojati.¹⁰² Biskupska konferencija u Pastirskom pismu izdanom 1945., otvoreno progovarajući o zločinu na Širokom Brijegu, podcrtava da su fratri pobijeni “premda nitko od njih nije uzeo ni puške u ruke, a kamoli se borio protiv narodnooslobodilačke vojske – kako ih je lažno optuživalo – i premda su gotovo svi bili poznati kao protivnici fašističke ideologije”.¹⁰³

Treba naglasiti da su i partizanski zapovjednici izrazili svojevrсно žaljenje za dijelom stradalnika koji, prema njihovim navodima, nisu bili skloni ustaškom režimu. Tako jedan politički komesar tvrdi:

Kasnije se konstatovalo da je među poginulim franjevcima bilo svećenika koji se nisu slagali s ustašama, a u svom političkom opredjeljenju slijedili su liniju bosansko-hercegovačkih franjevac fra Grge Martića i fra Ilije (*sic!*) Frane Jukića, te kasnije i svog starog biskupa fra Alojza Mišića. Za njih se govorilo da slijede južnoslavensku ideju koja je bliska ideji NOP-a – bratstva i jedinstva.¹⁰⁴

Istine radi, prema načelima upućenim iz Rima 1941. provincijalima hrvatskih franjevačkih provincija, franjevcima je zabranjeno članstvo u ustaškim organizacijama, politički rad, sudjelovanje u progonima Srba i Židova, korištenje ili kupovina njihove oduzete imovina, nasilno pokrštavanje, dok se od njih traži razborito ponašanje i kažnjavanje onih svećenika koji se ne budu pridržavali načela i, gdje god je to moguće, zauzeti se kod vlasti protiv progona Srba i Židova te progonjene zaštititi.¹⁰⁵ Provincijal fra Krešimir Pandžić u svome odgovoru generalu Franjevačkoga reda navodi:

Poznato je, da se nijesmo ogriješili o krv ili imovinu tuđu. Strahote zabluda i orgije strasti oko nas nijesu nam pomutile čistoću vjere i spoznaje, da su pred Bogom svi ljudi bez razlike vjere i imena, braća. Mnogi između nas, s pohvalom ističem, spašavali su živote, otirali suze, ublaživali bijedu i zalagali se za ukidanje bezakonja. Sotonska zloba i ljudska ludost neće nas razumjeti. Dosta nam je

¹⁰¹ G. ZOVKO, “Druga strana medalje, str. 65.

¹⁰² I. ALILOVIĆ, “Križni put”, str. 103.

¹⁰³ “Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije, izdano s općih Biskupskih Konferencija u Zagrebu, dne 20. rujna 1945.”, (pretisak), *Stopama pobijenih*, Humac, 2 (3) 2009., str. 11

¹⁰⁴ T. JONIĆ, “Pokolj širokobrijeških franjevac”, str. 489, prema: M. RAKO i S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska udarna brigada*.

¹⁰⁵ “Načela kojima su se rukovodili franjevci tijekom Drugog svjetskog rata”, (pretisak), *Stopama pobijenih*, Humac, 2 (7) 2011., str. 11.

svijest, da će nas za to Bog nagraditi i da nismo iznevjerili duhovnu baštinu sv. Franje.¹⁰⁶

Stoga svjedočanstvo tadašnjega učenika širokobriješke gimnazije itekako potvrđuje da su se načela političke neutralnosti i praktičnoga humanizma s visoke razine normativne apstrakcije djelovanjem širokobrijeških fratara spuštala na razinu svakodnevnoga življenja i odgoja đaka:

Optužbe za proustašku orijentaciju nemaju osnove. Svaku ideološku orijentaciju su upravo zabranjivali naši profesori i odgojitelji. Nisu nam dopustili da se družimo s vojnicima, smještenim ratnom silom u gimnazijsku zgradu. Fratri su od nas htjeli izgraditi intelektualce, a ne vojnike tuđih naroda.¹⁰⁷

6. Zaključak

U zaključju je potrebno podcrtati nekoliko bitnih stvari. Prije svega, primjer stradavanja širokobrijeških franjevaca dvostruko je induktivan: s jedne strane, u ovom radu prikazane su spoznaje i činjenice koje nude širu perspektivu njihove likvidacije, a s druge strane, i propagandni proces konstrukcije 'službene istine' tek je dio mnogo opsežnije ideološke represije prema Katoličkoj crkvi. Dakle, govoriti izdvojeno o stradalim širokobriješkim fratrima bilo bi potpuno promašeno jer bi se zanemarila sustavnost režima koji nije trpio neovisnu dimenziju duhovnosti i identiteta. Druga važna stvar koju rad implicitno sadrži jest prikaz obuhvatnosti, sustavnosti i efikasnosti represivno-propagandnoga sustava u rukama jugoslavenskih ideologa. Unatoč brojnim kontradiktornostima partizanskih svjedočanstava, neuvjerljivosti medijske militantne propagande, te unatoč brojnim svjedocima nemilih događaja, navedeni sustav je funkcionirao besprijekorno u svoj svojoj ideološkoj nadutosti i brutalnosti. Na kraju valja reći da su marginalizirane mape kolektivnoga pamćenja ipak nadživjele jugoslavenski režim te pomoću njih danas možemo vjerno rekonstruirati mučne događaje s ciljem stvaranja 'kolaža' sve nedavno prešućivane istine.

¹⁰⁶ Krešimir PANDŽIĆ, "Hercegovačka franjevačka provincija – napomene", (pretisak), *Stopama pobijenih*, Humac, 2 (7) 2011., str. 13.

¹⁰⁷ J. TOMAŠEVIĆ KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 214.

Popis literature

- Ivan ALILOVIĆ, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka, studenata i intelektualaca iz Hercegovine*, Zagreb, 1998.
- Nikola ANIĆ, "Tito u mostarskoj operaciji", u: *Mostarska operacija*, Beograd, 1986.
- Anto BAKOVIĆ, *Stradanja Crkve u Hrvata u Drugom svjetskom ratu – svećenici žrtve rata i poraća*, Zagreb, 1994.
- Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999.
- Dušan BILANDŽIĆ, "Komunistička partija vladala konspirativno", *Vjesnik*, 18. prosinca 2000.
- Janko BUBALO, *Apokaliptični dani: u sjeni zablude*, Široki Brijeg, 2002.
- Radule BUTUROVIĆ, "Borbe za oslobođenje Mostara", u: *Mostarska operacija*, Beograd, 1986.
- Uglješa DANILOVIĆ, "O značaju mostarske operacije", u: *Mostarska operacija*, Beograd, 1986.
- Ivan DUGANDŽIĆ, "O nastanku grada Širokoga Brijega", u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu: 1905.-2005.* (zbornik radova), Široki Brijeg, 2006.
- Andrija Radoslav GLAVAŠ, "Krvavi ples komunista na Širokom Brijegu", (pretisak), *Stopama pobijenih*, Humac, 1 (2) 2009.
- Tihomir GLAVAŠ, "Sakralne građevine u širokobriješkom kraju od ranog kršćanstva do kraja srednjeg vijeka (IV.-XV. st.)", u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu: 1905.-2005.* (zbornik radova), Široki Brijeg, 2006.
- Robert JOLIĆ, "Gradnja prve crkve i samostana na Širokom Brijegu", u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu: 1905.-2005.* (zbornik radova), Široki Brijeg, 2006.
- Robert JOLIĆ, "Fra Mariofil Sivrić (1913.-1945.): samostanski vikar i odgojitelj kojeg su odgajnici voljeli", *Stopama pobijenih*, Humac, 1 (6) 2011.
- Robert JOLIĆ, "Okrutno umoren kočerinški župnik fra Valentin Zovko (1889.-1945.)", *Stopama pobijenih*, Humac, 2 (7) 2011.
- Tomislav JONJIĆ, "Pokolj širokobrijeških franjevaca u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti", u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, knjiga II. (ur. Ivica Lučić), Zagreb, 2011.
- Gabrijel Hrvatinić JURIŠIĆ, "Širokobriješki mučenici", u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu: 1905.-2005.* (zbornik radova), Široki Brijeg, 2006.
- Jerko KARAČIĆ, *Uspomene iz doba mučeništva*, Široki Brijeg – Zagreb, 2012.
- Ante KRAGIĆ, "Mostarska operacija na stranicama ratne 'Slobodne Dalmacije'", u: *Mostarska operacija*, Beograd, 1986.
- Sibe KVESIĆ, "Borbe na Širokom Brijegu i Mostaru", u: *Mostarska operacija*, Beograd, 1986.
- Ivica LUČIĆ, "Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945. – 1990.", *National security and the future*, Zagreb, 3 (9) 2008.

- Ante MARIĆ, "Nezaboravu svojih svetinja", u: *Imenik boli i ponosa: žrtve Drugog svjetskog rata župe Široki Brijeg i Domovinskog rata općine Široki Brijeg*, Široki Brijeg, 1999.
- Ante MARIĆ, "Velika franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu", u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu: 1905.-2005.* (zbornik radova), Široki Brijeg, 2006.
- Ante MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu: od 1844. do šk. god. 1917./18.*, Mostar, 2011.
- Vladimir MARKOVIĆ, "S Hercegovcima na Mostar", u: *Mostarska operacija*, Beograd, 1986.
- Mučenici Hercegovačke franjevačke provincije u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945: o pedesetoj obljetnici njihova mučeništva*, Mostar, 1995.
- "Načela kojima su se rukovodili franjevci tijekom Drugog svjetskog rata", (pretisak), *Stopama pobijenih*, Humac, 2 (7) 2011.
- Andrija NIKIĆ, *Širokobriješka bazilika : majka mučenika 1905.-1945.-2005.*, Mostar, 2005.
- Andrija NIKIĆ, "Pad Širokog Brijega: svjedočenje fra Zlatka Sivrića", *Stopama Pobijenih*, Humac, 2 (7) 2011.
- Andrija NIKIĆ, "Svjedočenje biskupa Josipa Arnerića: hercegovački franjevci na Širokom Brijegu bili su nevini", *Stopama pobijenih*, Humac, 2 (7) 2011.
- "Osnovni podaci o mostarskoj operaciji", u: *Mostarska operacija*, Beograd, 1986.
- Krešimir PANDŽIĆ, "Hercegovačka franjevačka provincija – napomene", (pretisak), *Stopama pobijenih*, Humac, 2 (7) 2011.
- "Pastirsko pismo – katoličkih biskupa Jugoslavije izdano s općih Biskupskih Konferencija u Zagrebu, dne 20. rujna 1945.", (pretisak), *Stopama pobijenih*, Humac, 2 (3) 2009.
- "Pokrenut postupak mučeništva ubijene subraće Hercegovačke franjevačke provincije", *Stopama pobijenih*, Humac, 1 (1) 2008.
- Milan RAKO, "Jedanaesta dalmatinska u mostarskoj operaciji", u: *Mostarska operacija*, Beograd, 1986.
- Ivo ROJNICA, *Susreti i doživljaji: 1938.-1945.*, München, 1969.
- Ljudevit RUPČIĆ, "Mrtvi, a živi!", u: *Mučenici Hercegovačke franjevačke provincije u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945.: o pedesetoj obljetnici njihova mučeništva*, Mostar, 1995.
- Ljudevit RUPČIĆ, "Pogovor", u: Jozo Tomašević Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, Zagreb, 1997.
- Tugomir SOLDI, "Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata", *Hercegovina franciscana*, Mostar, 7 (7) 2011.
- Jozo TOMAŠEVIĆ KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, Zagreb, 1997.
- "Ubijeni su 'in odium fidei' – iz mržnje prema vjeri: razgovor s fra Ivanom dr. Sesarom, provincijalom Hercegovačke franjevačke provincije", *Stopama pobijenih*, Humac, 1 (2) 2009.
- Gojko ZOVKO, *Druga strana medalje*, Zagreb, 2008.

HERCEGOVINA FRANCISCANA
Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost
Godina VIII, broj 8, Mostar, 2012.

Izdavač

Hercegovačka franjevačka provincija, Mostar

Uredništvo

dr. sc. fra Ivan Dugandžić
dr. sc. fra Serafin Hrkać
dr. sc. fra Ivan Ivanda
dr. sc. fra Robert Jolić
dr. sc. fra Tomislav Pervan
mr. sc. fra Miljenko Mića Stojić

Glavni i odgovorni urednik

dr. sc. fra Tomislav Pervan

Zamjenik glavnog urednika

dr. sc. fra Ivan Ivanda

Tajnik Uredništva

dr. sc. fra Robert Jolić

Lektorica

Ružica Tolić, prof.

Prijevodni sažetaka na engleski jezik

prof. dr. sc. Marijana Sivrić

Korektor

dr. sc. fra Robert Jolić

Računalna obrada i prijelom

FRAM-ZIRAL, Mostar

Tisak

FRAM-ZIRAL, Mostar

Naklada

500 primjeraka

ISSN 1840-1139